

Lingwistyka dyskursu w Niemczech – komentarz polonistyczny

Streszczenie

Artykuł zawiera próbę zestawienia dorobku niemieckojęzycznej lingwistyki dyskursu prezentowanego w tym tomie z trendami badań nad dyskursem w Polsce. W obu kręgach obserwuje się podobne problemy, jak np. deficytna niedookreśloność pojęcia dyskursu, jego chwiejna ontologia i relatywna reprezentatywność, związane z tym wybory dotyczące metodologii badań czy przyjmowanych postaw badawczych. Inne jednak bywają drogi ich rozwiązywania. O ile w kręgu niemieckojęzycznym wyraźne jest działanie „wgląd” (wielopoziomowość analizy dyskursu), o tyle w tradycji polonistycznej zaznacza się kierunek „wszerz” (próby porządkowania przestrzeni dyskursu oraz analizy relacji międzydyskursywnych). Inaczej są także formułowane postulaty na przyszłość, co zostało przedstawione w ostatniej części artykułu.

Słowa kluczowe: niemieckojęzyczna lingwistyka dyskursu, badania nad dyskursem w Polsce, językoznawstwo poststrukturalistyczne, metodologia badawcza

Summary

The article attempts to juxtapose the achievements of German-speaking discourse linguistics presented in this volume with the trends in discourse studies in Poland. In both circles similar problems are observed, such as the definitional underdefinition of the notion of discourse, its unstable ontology and relative representativeness, and the related choices of research methodology and research attitudes. However, the ways of solving them are sometimes different. While in the German-speaking circles there is a clear “Into the depths” approach (the multi-level discourse analysis), in the Polish tradition there is an “in the width” direction (attempts at ordering the discourse space and analysing inter-discursive relations). Postulates for the future are also formulated differently, which is presented in the last part of the article.

Keywords: german discourse linguistics, discourse studies In Poland, poststructuralist linguistics, research methodolog

¹ Prof. ucz. dr hab. Magdalena Steciağ, Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Filologii Polskiej, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, e-mail: M.Steciag@ifp.uz.zgora.pl, ORCID: 0000-0002-6360-2987.

„Od lat. 70. XX wieku terminu *dyskurs* używa się w odniesieniu do niemalże wszystkich obszarów komunikacji” – pisze Wolfgang Heinemann w artykule „Kontrowersje wokół analizy dyskursu”. W Polsce pojęcie to zaczęło się upowszechniać nieco później, ale za to z dużą intensywnością. Oszałamiającą karierę dyskursu uświadamia zestawienie dwóch opinii na temat jego stosowania w badaniach językoznawczych. W 2001 roku we wprowadzeniu do tomu *Dyskurs jako struktura i proces* pod redakcją Teuna van Dijka tłumacz Grzegorz Grochowski wyraźnie się asekurował: „Pewne zastrzeżenia może budzić zastosowanie terminu *dyskurs*, bo w polskiej literaturze przedmiotu nie cieszy się taką popularnością, jak w piśmiennictwie anglojęzycznym” (GROCHOWSKI 2001: 7). Dwadzieścia lat później Waldemar Czachur w zakończeniu monografii poświęconej integracyjnemu projektowaniu lingwistycznych badań nad dyskursem prowokacyjnie pyta: Czy wszystko jest dyskursem? (CZACHUR 2020: 265 i n.).

Należy się zgodzić z Heinemannem, że jako „słowo modne” pojęcie dyskursu funkcjonuje w literaturze przedmiotu w sposób zmienny i niedookreślony. O ile jednak germaniści zalecają przede wszystkim jego dokładne definiowanie z odniesieniem do konkretnej tradycji lub szkoły badawczej (por. „[...] dyskurs trzeba za każdym razem w określonym kontekście pozbawić wieloznaczności” – HEINEMANN w tym tomie), o tyle poloniści większą szansę na ograniczenie jego „mgławicowości” widzą w ujęciach relacyjnych (na przykład: „[...] dyskurs – jako kategoria rozmyta (obok innych kategorii tekstologicznych, takich jak: tekst, gatunek, styl) – nie ma raz na zawsze ustalonych granic, musimy je sami [...] próbować wytyczyć”, WITOSZ 2016: 20). Dzięki takiemu nastawieniu dyskurs stanowi dziś istotny element całej siatki pojęciowej, która pozwala swobodnie, a jednocześnie dość precyzyjnie poruszać się w szerokim kręgu zagadnień związanych z (najogólniej rzecz ujmując) rekonstruowaniem w języku zróżnicowanych praktyk komunikacyjnych w kontekście dynamicznych zmian kulturowych. Budowanie tej siatki nie jest wprawdzie procesem zamkniętym, ale ważnym osiągnięciem ostatnich dwóch dekad badań nad dyskursem w Polsce jest ukształtowanie relacji między takimi pojęciami, jak język – dyskurs – kultura, tekst – gatunek – styl – dyskurs, tekst – narracja – dyskurs, zdarzenie komunikacyjne – kontekst – dyskurs, podmiot – tożsamość – dyskurs.

Tym samym traktowana początkowo podejrzliwie kategoria dyskursu stała się ważnym spoiwem dla takich subdyscyplin językoznawczych, jak stylistyka, genologia, tekstologia, pragmatyka czy semantyka. Integracyjna moc „pojęcia modnego” zaznaczyła się również w obszarach interdyscyplinarnych – przede wszystkim w socjolingwistyce, z której wyrastają językoznawcze badania nad dyskursem w Polsce. Za prekursora w tym obszarze należy uznać STANISŁAWA GRABIASA, którego *Język w zachowaniach społecznych* (1994) nie jest jednak w żadnym razie propozycją badań poststrukturalistycznych, a w obszernej bibliografii próżno szukać nazwiska Michela Foucaulta. Tymczasem dla niemieckiej lingwistyki dyskursu wpływ jego teorii okazuje się kluczowy. Modele wielopoziomowej analizy dyskursu prezentowane w tym tomie są metodologicznie ściśle skorelowane z foucaultowskimi regularnościami i formacjami dyskursu oraz poziomami

tych formacji, czyli takimi wymiarami analizy, jak poziom formacji przedmiotów, pojęć, modalności wypowiedzi i strategii (por. SPIESS w tym tomie). Nieco niefortunna wydaje się przy tym jej opinia, że przyjęcie takiej perspektywy wiąże się z osadzeniem analizy dyskursu na gruncie tekstologii; korygują je Ingo H. Warnke, Jürgen Spitzmüller, pisząc wprost, że płaszczyzna transtekstualna prezentowanej przez nich metody DIMEAN wychodzi poza lingwistykę tekstu.

Można odnieść wrażenie, że recepcja Michela Foucaulta wśród polonistów nie jest ani tak pogłębiona, ani wyłączna. Do liczących się inspiracji teoretycznych należą dzieła innych wielkich myślicieli zwrotu lingwistycznego, np. Ludwiga Wittgensteina czy Richarda Rorty'ego, ale także Michaiła Bachtina z jego teorią wypowiedzi, Pierre'a Bourdieu z pojęciem pola dyskursywnego czy agonistyka dyskursu Chantall Mouffe i Ernesta Laclaua. W kwestii wyboru metodologii także zauważa się większą otwartość. Projektowanie analizy jest często powiązane z umożliwiającą ogłęd przedmiotu z różnych perspektyw triangulacją, na przykład: konstruktywistycznej teorii języka i kultury, etnolingwistyki (językowego obrazu świata), które integrują myślenie o języku ze zjawiskami społecznymi i kulturowymi, oraz krytycznej analizy dyskursu z właściwą jej dialektyką.

Dodatkowo, w Polsce związki interdyscyplinarne mają wśród badaczy charakter bardziej spersonalizowany i zdialogizowany. O silnym wpływie socjologów na środowisko lingwistów zainteresowanych dyskursem można mówić od czasu ukazania się 1997 roku książki *Rytualny chaos: studium dyskursu publicznego*. Zainicjowane następnie przez Marka Czyżewskiego w 2009 roku i prowadzone do dziś spotkania z cyklu Warsztaty Analizy Dyskursu (WAD) tworzą realną platformę wymiany myśli i doświadczeń między badaczami reprezentującymi dziedzinę, na których ufundowana jest analiza dyskursu. Formułowany ostatnio na tych spotkaniach postulat pogłębionej transdyscyplinarności rodzi dalsze wyzwania, które wiążą się zarówno z poszerzeniem opcji metodologicznych, jak i z wyjściem poza „bańkę” lingwistyczno-socjologiczną (NOWICKA-FRANCZAK / KUMIĘGA 2020: 12). Do obszarów eksplorowanych dotąd z powodzeniem przez językoznawców należą ponadto psycholingwistyka lub psychologia społeczna, językoznawstwo kognitywne i antropologiczne, etnolingwistyka i mediolingwistyka. Pojęcie dyskursu zdaje się także funkcjonować ponad podziałem na opisowe i normatywne czy stosowane nauki o języku.

Ekspansywność orientacji dyskursywnej przyczyniła się do przeformułowania myślenia o języku i jego najważniejszych funkcjach. Jak zaznaczał Philipp Dreesen podczas debaty o dorobku lingwistyki dyskursu na 55 Kolokwium Lingwistycznym w Uniwersytecie Rzeszowskim w 2021 roku, dyskurs „przewietrzył” językoznawstwo, wpuszczając sporo świeżości do tradycyjnych ujęć spod znaku „słownik plus gramatyka”. W centrum refleksji nad językiem znalazł się bowiem jego wymiar społeczno-komunikacyjny, czyli dotychczasowe pogranicza lingwistyki, co rozszerzyło jej zakres do tego stopnia, że formułowane są dziś obawy co do rozpoznawalności samego przedmiotu badań i stabilności paradygmatów językoznawstwa. W rodzimym

środowisku pojawiły się hasła o „bezgraniczach językoznawstwa” (KIKLEWICZ 2016) czy o „lingwistyce totalnej” (CZERWIŃSKI 2016: 42). Dla jednych brzmią one dobrze, aprobująco, dla innych – wręcz przeciwnie. Niewątpliwie jednak dyskurs rozsądził granice lingwistyki albo się do tego po prostu przyczynił w postmodernistycznym klimacie intelektualnym.

Lingwistyka dyskursu rozkwitła bowiem na gruncie językoznawstwa poststrukturalistycznego. Lektura prezentowanych w tym tomie osiągnięć z kręgu niemieckojęzycznego nasuwa obserwację, że – podobnie jak w Polsce – ważnym elementem świadomości metodologicznej pozostaje w tych okolicznościach problem reprezentatywności dyskursu, zwłaszcza jeśli celem poznawczym jest językowa rekonstrukcja „wiedzy kolektywnej” na określony temat – jak w lingwistycznej historii dyskursu z Düsseldorfu. Panaceum na beztróskie konstruowanie bytów o wątpliwej ontologii ma być odpowiednio dobrany korpus tekstów, którego analiza pozwoliłaby wyodrębnić i oszacować powtarzające się dane (por. WENGELER w tym tomie). Należy jednak – jak przestrzegają WARNKE / SPITZMÜLLER (w tym tomie) – konstruować go umiejętnie i nie popadać w tautologiczne myślenie, że istnienie bazy danych jest potwierdzeniem istnienia dyskursu.

Wiadomo bowiem, że tym, co w dużej mierze decyduje o stopniu reprezentatywności dyskursu, są uwarunkowania czasowo-przestrzenne oraz kontekst społeczny, w którym się on wyłania. Waga kontekstu wzrasta w sytuacji konfliktu, która niejako „odnaturalnia” językowe reprezentacje rzeczywistości, niwelując „efekt prawdy” tkwiący w obiegowych wzorcach myślenia i mówienia. Ujawnianie dyskursywnego podłoża tego, co „wszyscy wiedzą”, zdaje się szczególnie istotne dla krytycznej analizy dyskursu, ale – jak zaznaczają badacze z Düsseldorfu – studia uwzględniające procesy forsowania tej wiedzy stają się „implicitnie krytyczne” (por. WENGELER). Przeniesienie akcentu na interakcyjny wymiar języka, na pragmatykę wypowiedzi, która pełni jednocześnie funkcję reprezentacyjną (odnosi się do przedmiotu) i komunikacyjną (odnosi się do wspólnoty), nakłada na badacza obowiązek szczególnej uważności metodologicznej i wrażliwości krytycznej. Trzeba bowiem dodać, że sytuacja konfliktu generuje również iluzje dyskursywne wytwarzane w celu legitymizacji różnych reprezentacji. Stopień adekwatności dyskursu do rzeczywistości społecznej jest więc relacyjny i niestabilny. Niechętnie przyznawał to nawet Jürgen Habermas (którego trudno posądzić o postmodernistyczne sympatie), zauważając, że doświadczenie niezakłóconej intersubiektywności jest bardziej kruche „niż wszystko to, co wygenerowała dotychczas z siebie historia struktur komunikacyjnych” (HABERMAS 1999: LXXXVI).

Kryzys reprezentacji to zapewne niejedyny powód, dla którego uwaga lingwistów kieruje się w stronę dyskursów partykularnych i sfragmentaryzowanych oraz przestrzeni międzydyskursywnych. Słaba obecnie recepcja myśli Habermasa – zarówno w jego ojczyźnie (por. HEINEMANN w tym tomie), jak i wśród polskich lingwistów – nie jest przypadkowa. Normatywne zalecenie dążenia do konsensu w toku racjonalnej debaty publicznej wydaje się dziś bowiem celem nierealistycznym. Z bardziej zniuansowanych jej ujęć wyłania się obraz skomplikowanych zależności między zróżnicowanymi/

skonfliktowanymi wspólnotami dyskursywnymi. Zależności te ujawniają się na różne sposoby: poprzez uwikłania międzyskursywne – jak u MAŁGORZATY KITY (2016), gdy jedno zdarzenie komunikacyjne (*coming out*) uruchamia całą konstelację dyskursów; poprzez stopniowalną obecność cech wspólnych – jak u BERNADETTY CIESEK (2018), która kontinuum polskiej przestrzeni publicznej ukazuje na skali od tolerancji do wykluczenia; poprzez mediacje między opozycyjnymi dyskursami, czyli negocjowanie znaczeń na poziomie metaanalizy – jak u TOMASZA PIEKOTA (2016).

Przy okazji warto zwrócić uwagę na problemy z porządkiem tej ponowoczesnej czasoprzestrzeni dyskursywnej. Początkowo były nadzieje, że da się to zrobić w ramach typologii czy klasyfikacji dyskursów. Później – że może podda się ona bardziej otwartym systematyzacjom w postaci map czy sieci. Zgodnie z ostatnimi trendami wyróżnia się w niej wzajemnie ze sobą powiązane cztery wielkie konstelacje dyskursów: instytucjonalną, ideologiczną, medialną oraz obejmującą dyskursy połączone wspólnym tematem (WITOSZ / SUJKOWSKA-SOBISZ / FICEK 2016: 9).

Powyższe przykłady pochodzą z polskiej przestrzeni dyskursywnej, ale to przecież nie jest samotna gwiazda w globalnej konstelacji dyskursów; wręcz przeciwnie – w społeczeństwie sieci i trudnego do zlekceważenia wpływu nowych technologii na homogeniczność horyzontalnych interakcji online – baza terytorialna ulega stopniowemu demontażowi. W związku z tym należy mieć nadzieję, że obok badań kontrastowych czy porównawczych dotyczących funkcjonowania podobnych dyskursów w obrębie odmiennych wspólnot etnolingwistycznych rozwinię się refleksja dotycząca efektów globalizacyjnych w dyskursach i to niekoniecznie w sztywnym układzie centrum – peryferie.

O wyzwaniach lingwistyki dyskursu przekonująco piszą w tym tomie Philipp Dreesen i Peter Stücheli-Herlach. Warto także na polskim gruncie rozważyć ich postulat, by postawić na działania praktyczne, tzn. w większym stopniu wykorzystać badawczy potencjał analizy dyskursu do rozwiązywania problemów społecznych. Projekt „praktycznej analizy dyskursu” jako transdyscyplinarnej nauki stosowanej prezentowany w tym tomie jest oparty na doświadczeniu, które wynika z konkretnych potrzeb w komunikacji społecznej i w tym sensie ma silne uprawomocnienie. Aby rozwiać obawy, że chodzi o inżynierię dyskursywną, warto przytoczyć w tym miejscu jasno wyrażone założenia postulowanej dyscypliny: „*Zadanie praktyczne* jest więc wymogiem działania związanym z istnieniem problemu praktycznego, z którego można wyprowadzić konkretne i precyzyjne *pytania* do dalszych badań. Udzielenie odpowiedzi na te pytania jest nieodzowne dla spełnienia wymogu działania i ustanowienia profesjonalnych praktyk komunikacyjnych” (DREESEN / STÜCHELI-HERLACH, w tym tomie).

Na koniec należy podkreślić, że mimo początkowych oporów i obaw o zachowanie odrębności polonistyczne badania nad dyskursem kształtowały się w ciągu ostatnich dekad w nieustannym dialogu z osiągnięciami obcojęzycznych szkół. Wielkie zasługi dla przybliżenia dorobku niemieckich badaczy mają polscy germaniści, zwłaszcza redaktorzy czasopisma „tekst i dyskurs – text und diskurs” – Zofia Bilut-Homplewicz

i Waldemar Czachur – oraz ich współpracownicy. Francuską tradycję badań nad dyskursem odkryła przed polskim czytelnikiem HALINA GRZMIL-TYLUTKI – jej opus magnum, *Francuska lingwistyczna analiza dyskursu. Historia, tendencje, perspektywy* (2010) to swoisty przewodnik po oryginalnych koncepcjach z ojczyzny Michela Foucaulta. ANNIE DUSZAK zawdzięczamy z kolei fundamentalne opracowania z kręgu anglojęzycznego pomieszczone w tomach: *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (red. z NORMANEM FAIRCLOUGHEM, 2008), *Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu* (red. z GRZEGORZEM KOWALSKIM, 2014). Krokiem milowym dla rozwoju polskiej lingwistyki dyskursu była książka *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa* (1998): „wprawiająca w szczerzy podziw rozległą panoramą rezultatów badań, uzyskanych w ciągu ostatnich dziesiątków lat na obszarze studiów anglo- i niemieckojęzycznych, jak również rosyjskich, czeskich i polskich” (MAKUCHOWSKA 2000: 430). Rok 2015 był w tym kontekście czasem niepowetowanych strat. W lipcu zmarła profesor Halina Grzmil-Tylutki, grudniu odeszła profesor Anna Duszak. Niech pamięć o nich będzie zobowiązaniem do dalszej otwartości polskich językoznawców na inspiracje z zewnątrz.

Literatura

- CIESEK, BERNADETTA (2018): Dyskursy dyskryminacji i tolerancji w przestrzeni publicznej współczesnej Polski (postawy, wartości, strategie). Katowice.
- CZACHUR, WALDEMAR (2020): Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy. Wrocław.
- CZERWIŃSKI, MACIEJ (2016): Semiotyczna analiza dyskursu. W: CZACHUR, WALDEMAR / KULCZYŃSKA, AGNIESZKA / KUMIĘGA, ŁUKASZ (red.): Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne. Kraków, 41-58.
- CZYŻEWSKI, MAREK / KOWALSKI, SERGIUSZ / PIOTROWSKI, ANDRZEJ (red.) (1997): Rytualny chaos: studium dyskursu publicznego. Kraków.
- DIJK, TEUN VAN (red.) (2001): Dyskurs jako struktura i proces. Przeł. Grzegorz Grochowski. Warszawa.
- DUSZAK, ANNA / FAIRCLOUGH, NORMAN (red.) (2008): Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej. Kraków.
- DUSZAK, ANNA / KOWALSKI, GRZEGORZ (red.) (2013): Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu. Kraków.
- GRABIAS, STANISŁAW (1994): Język w zachowaniach społecznych. Lublin.
- GRZMIL-TYLUTKI, HALINA (2010): Francuska lingwistyczna analiza dyskursu. Historia, tendencje, perspektywy. Kraków.
- HABERMAS, JURGEN (1999): Dialektyka racjonalizacji. W: tegoż: Teoria działania komunikacyjnego, tom 1: Racjonalność działania a racjonalność społeczna. Przeł. Andrzej Maciej Kaniowski. Warszawa.
- KIKLEWICZ, ALEKSANDER (2016): Granice i pogranicza (bezgranicza?) językoznawstwa. W: Prace Językoznawcze 18/2, 67-82.
- KITA, MAŁGORZATA (2016): Coming out w polskiej przestrzeni dyskursywnej. Katowice.
- MAKUCHOWSKA, MARZENA (2000): (recenzja) Anna Duszak, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa: PWN, 1998, 386 s., W: *Stylistyka IX*, 430-434.

-
- NOWICKA-FRANCZAK, MAGDALENA / KUMIĘGA, ŁUKASZ (2020): Analiza dyskursu a prawda o dyskursie. W: *Przegląd Socjologii Jakościowej* 16/4, 7-16.
- PIEKOT, TOMASZ (2016): *Mediacje semiotyczne. Słowo i obraz w służbie ideologii*. Warszawa.
- WITOSZ, BOŻENA (2016): *Kategoria dyskursu w polonistycznej edukacji akademickiej*. W: CZACHUR, WALDEMAR / KULCZYŃSKA, AGNIESZKA / KUMIĘGA, ŁUKASZ (red.): *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne*. Kraków, 19-40.
- WITOSZ, BOŻENA / SUJKOWSKA-SOBISZ, KATARZYNA / FICEK, EWA (red.) (2016): *Dyskurs i jego odmiany*. Katowice.